

परिचय

आजका बालबालिका भनेका भविष्यका कर्णधार मात्रै होइन वर्तमानका यथार्थ पनि हुन् । राज्य तथा परिवारको उचित संरक्षण र हेरचाहविना देशमा कैयन बालबालिकाहरु न्यूनतम स्वास्थ्य सुविधा तथा आवधिक खोपहृबाट बञ्चित हुनुपुगेका तथा विद्यालयसम्मको पहुँचबाट टाढा रहेको अवस्था छ । उनीहरूलाई गुणात्मक शिक्षा र जीवन उपयोगी सीप प्रदान गर्नु परिवार, समाज तथा राज्यको परम दायित्व हो । हाम्रो परिवेशमा बालबालिकालाई सजाय दिएर मात्र अनुशासित बनाउन सकिन्छ भन्ने गलत मान्यता रहाउँ आएको छ । यस्तो किसिमको सजायबाट बालबालिकामा नकारात्मकरूपमा शारीरिक, मनोवैज्ञानिक, मनो(सामाजिक असर पर्दछ । समय समयमा बालबालिकाद्वारा आत्महत्या गर्ने, विद्यालय जान नमान्ने, अनावश्यक रूपमा रिसाउने, चिडचिडाहट हुने, निराश भएर बस्ने जस्ता घटनाहरु घटिरहेको पाइन्छ । यी घटनाहरूलाई बालबालिकामाथि परेको मनोवैज्ञानिक असरको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तो कार्य सामान्यता निजहरूमाथि हुने गरेको शारीरिक सजायको परिणाम हो । उनीहरूलाई अनुशासित र अध्ययनशील बनाउने नाममा गरिएका गलत कार्यहरू हुन् । बालबालिकालाई अनुशासित बनाउने अन्य वैकल्पिक उपायहरू भएपनि सो विषयमा अभिभावक तथा शिक्षकहरूलाई सुसूचित बनाउनु आजको आवश्यकता हो । शारीरिक दण्ड एक किसिमको भौतिक सजाय हो । कसैले गरेको गलत कार्य रोक्ने, कसैको गलत आनीबानी सुधारी अनुशासित तुल्याउन वा कसैको अस्वीकार्य मनोवृत्ति सुधार्न भनी जानाजान दिइने चरम यातना यस अन्तर्गत पर्दछन् । कसैले गरेको गलत व्यवहारका लागि सजाय दिने विधिको रूपमा न्यायिक, घरै लु एवम् शैक्षिक परिवेशमा शारीरिक दण्ड प्रयोग गरिन्छ ।

पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारका विस्तृत कार्यहरूका साथसाथै आफ्ना स्थापनाकालदेखि बालअधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको लागि कार्य गरिरहेको छ । दशवर्षे सशस्त्र द्वन्द्वकालमा पनि बालअधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धी कार्य प्राथमिकताको सूचीमा थियो । उक्त अवधिमा पनि र आयोगमा छुट्टै बालअधिकार डेस्कको स्थापना गरी बालअधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धी कार्य गरेको थियो । यस कार्यमा पछिल्लो अवधिमा सेभेन द चिल्ड्रेनको परियोजनाबाट समेत थप श्रोत परिचालन भई कार्यक्षेत्र फराकिलो भएको छ । बालअधिकारको उल्लंघनका उजुरीउपर आवश्यक कारवाही गर्नेदेखि लिएर उजुरीहरू उपर अनुसन्धान तथा अनुगमन गर्ने कार्यहरूले स्थापना कालदेखि नै निरन्तरता पाइरहेका छन् । आयोगले यस्तो कार्य विभिन्न संचार माध्यम तथा अन्य कुनै भरपर्दो प्राप्त सूचनाहरूको आधारमा समेत गरी सोको प्रतिवेदन आवश्यक कारवाहीको लागि आयोगमा बुझाउँदै आएको छ ।

बाल हकहित संरक्षण र सम्बर्द्धनको निम्ति आयोगले बालअधिकारको हनन र ज्यादतिको विषयमा उजुरीहरू ग्रहण गर्ने, उजुरीहरू माथि अनुसन्धान गर्ने बालअधिकार प्रतिकूल हुनसक्ने विषय वस्तुहरूमा त्यसको रोकथाम, नियन्त्रणको नियमित अनुगमन र सतर्कतासम्बन्धी कार्यहरू गर्नाको साथै बालअधिकारको सम्बर्द्धन र मूल प्रवाहीकरणको निम्ति विभिन्न कार्यहरू सम्पादन गर्दै आइरहेको छ ।

शारीरिक सजायविरुद्ध बालबालिकाको अधिकार

नेपालमा बालबालिकाको हकहितका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ ले निर्मम र क्रूर व्यवहार गर्नबाट निषेध गरी बानी व्यहोरा सुधार गर्ने प्रयोजनका लागि भने सामान्य रूपमा पिट्न पाउने व्यवस्था ऐनको दफा ७ ले गरेको भएपनि पिट्न पाउने व्यवस्थालाई सर्वोच्च अदालतले खारेज गरेको छ । बाबु, आमा, परिवारका सदस्य संरक्षक वा शिक्षकले बालकको हितका लागि हप्काएकोमा यस दफाको उल्लंघन गरेको नमानिने व्यवस्था कायमै छ ।

तर नेपाल राज्यपक्ष भएको बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १९ अनुसार बालबालिकाविरुद्ध परिचालित सबै प्रकारका शारीरिक र मानसिक हिंसा, घाउचोट र दुर्व्यवहार, उपेक्षा र उपेक्षित व्यवहार र शोषणलाई रोकथाम गर्न राज्यले उपयुक्त कानुनी, प्रशासनिक, सामाजिक र शैक्षिक सुधारको उपायहरू अङ्गाल्नु पर्ने कुरा उल्लेख छ । बालबालिकासम्बन्धी प्रस्तावित नयाँ विधेयकमा विद्यमान कानुनमा रहेका कमी कमजोरीहरूलाई हटाई बालसंरक्षण र हकहितको सुनिश्चितताको निम्ति आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छ ।

शारीरिक दण्ड र आयोग

विद्यालयमा हुने शारीरिक दण्डलाई निरुत्साहित पार्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय र जिल्लागत तहमा विविध चेतनामूलक कार्यक्रमहरू गर्दै आएको छ । आयोगबाट आयोजित कार्यक्रमबाट शिक्षक, विद्यार्थी, सामाजिक संघसंस्था तथा सरकारी र निजी विद्यालयहरूलाई यथेष्ट सूचना र जानकारीहरू संप्रेषण भइरहेका छन् । शारीरिक दण्ड दिनेलाई कानुनबमोजिमको कारवाही गर्न आयोगले नेपाल सरकारसँग पटक पटक प्रयास गरिरहेको छ ।

शारीरिक दण्ड भएको भन्ने सम्बन्धमा प्राप्त उजुरीहरूउपर आयोगले प्राथमिकताका साथ अनुसन्धान गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार त्यस्ता स्थानहरूको अनुगमन गर्ने समेत गरेको छ । यससम्बन्धमा हिरासत, अनाथालय, बालसुधार केन्द्र तथा विभिन्न व्यक्तिहरूका निजी निवासहरूमा समेत आयोगले अनुगमनको कार्यहरू गरेको छ । बालबालिकालाई अध्ययनशील वा अनुशासित बनाउने वा कुनै पनि निर्हुँमा शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासमा नकारात्मक असर पर्ने गरी कुनैपनि कार्यवाही गर्नु हुँदैन । यस विषयमा विभिन्न समयमा परेका उजुरी र अन्य घटनाहरूको अध्ययन, अनुगमन र अनुसन्धान गरी बालबालिकाविरुद्ध परिलक्षित हिंसाहरू खास गरी विद्यालयमा हुने गरिने शारीरिक सजायहरूको रोकथाम र नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले आयोगले २०६७ साल पुस ११ गते विद्यालय बालसंरक्षण नीति पारित गरी कार्यान्वयनको निम्ति नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ । उक्त नीतिको परिच्छेद ३ को ३.२.५ मा भनिएको छ “विद्यालयमा दण्डरहित शिक्षण सिकाइको व्यवस्था गरिने, अनुशासन पालन गर्न र विद्यालयको नियम पालना गर्न वैकल्पिक र सकारात्मक उपायको व्यवस्थापन गरिने, विद्यार्थीको मनोसामाजिक समस्या समाधान गरी पठनपाठनमा लगाव कायम गर्न आवश्यक मनोविमर्शकर्ताको व्यवस्था गरिने तथा यस विषयमा शिक्षकहरूको ज्ञान सीप अभिवृद्धिको लागि

आवश्यक तालिम गरिने छ ।”

सर्वोच्च अदालतको आदेश

यातना पीडित सरोकार केन्द्रका देवेन्द्र आले, श्यामबाबु काफ्ले, डा. विदुर वस्ती, सत्यनारायण अधिकारी विरुद्ध तत्कालीन श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालय, शिक्षा मन्त्रालय, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत भएको २०६१ सालको रीट नम्बर ५७ मा बालबालिका सम्बन्धी ऐनको दफा ७ मा हुने भनी उल्लेख भएको प्रावधानलाई खारेज गर्दै आजका बालबालिका भोलिका भविष्य हुन् । यिनीहरूको सर्वाङ्गीण विकासको लागि राज्यले उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ । विकासको उपयुक्त वातावरण, यातनारहित र सम्मानपूर्ण जीवन व्यतित गर्दै आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्ने अवसर बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका परम आवश्यक तत्वहरू हुन् । उक्त कुरालाई विपक्षीहरूले पनि स्वीकार गरेका छ । निवेदककातर्फबाट पेश गरिएका विभिन्न सन्दर्भ सामग्रीहरू यथार्थ रहेको अवस्था विद्यालयका शिक्षक वा अभिभावकहरूले अनुशासन कायम गर्ने नाममा बालबालिकालाई दिने विभिन्न प्रकारका यातना र सजायका कारण बालबालिकामा नकारात्मक असर पर्न जान्छ । व्यवहारिक जीवनमा बालबालिकामाथि यातनाजन्य क्रियाकलापहरू भएका कतिपय घटनाहरूलाई निवेदकले यस अदालतको जानकारीमा ल्याउनु भएको अवस्था छ । त्यस्ता यातनाजन्य व्यवहार हुनु र गरिनु कानूनसम्मत र विवेकसम्मत हुँदैन भन्ने लगायतका कुराहरूको विस्तृतरूपमा उल्लेख गरेको अवस्था छ । विद्यालयमा भएको शारीरिक सजायविरुद्ध सम्भवतः नेपालमा पहिलो पटक ललितपुर जिल्लाको अदालतले ललितपुर जिल्लाको एक विद्यालयमा कार्यरत एकजना शिक्षकलाई २०६३ सालमा पाँचहजार रुपैयाँ जरिवाना गरेको छ । उक्त फैसलालाई पुनरावेदन अदालत पाटनले समेत सदर गरेको अवस्था छ ।

विद्यार्थीहरूलाई अनुशासनमा राख्ने वैकल्पिक विधिहरू

विद्यालयमा विद्यार्थीले प्रदर्शित गर्ने अभद्र वा अवाञ्छित व्यवहारलाई कम गर्ने सबैभन्दा राम्रो तरिका त्यसको रोकथाम हो । विद्यालयमा असल अनुशासन भएमा यसले अभद्र वा अवाञ्छित व्यवहारलाई रोक्नुका साथै सही र भद्र व्यवहार पनि सिकाउने र व्यवहारजन्य समस्यासँग मुकाबिला गर्ने सीपहरू पनि सिकाउँछ । यस्ता थुप्रै कार्यक्रमहरू छन् जुन ज्यादै प्रभावशाली पनि देखिएका छन् । तल उल्लिखित सबै वैकल्पिक विधिहरू सबै सामाजिक र सांस्कृतिक र पारिवारिक परिवेशमा प्रयोग गर्दा प्रभावकारी हुन्छ नै भन्न सकिन्छ ।

१. चरित्र सुधार्ने शिक्षा कार्यक्रम: यसका पाठ्यक्रममा बालबालिकालाई उनीहरूका व्यवहारले कसरी अरुलाई प्रभावित पार्न सक्दछ भन्नेबारे सोच्न सिकाइन्छ । यसबाहेक रीसलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने र कसरी असल कुरा चयन गर्ने भन्ने पनि सिकाउँछ ।
२. विद्यार्थी अभिज्ञान कार्यक्रम: सामान्य मूल्यहरू जस्तै: गौरव, आदर, उत्तरदायित्व, सहयोग र इमानदारिता इत्यादि सिकाइन्छ । यस्ता मूल्य र मान्यता प्रदर्शित गर्ने विद्यार्थीहरूलाई समय-समयमा कार्यक्रम

गरी सम्मान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ र वर्षभरिमा प्रत्येक विद्यार्थीले सम्मान पाओस् भन्ने ख्याल राख्नु पर्दछ ।

३. दाँतरी मध्यस्थता: (Peer Mediation): दाँतरी मध्यस्थताबारे पनि तालिम दिइन्छ । फलस्वरूप विद्यार्थीहरूबीचको द्वन्द्व पन्छाउन मद्दत गर्दछ, अन्यथा त्यस्ता क्रियाकलापहरू हिंसात्मक बन्न सक्दछन् जसले दण्डहीनताको स्थिति पैदा गर्न सक्छ ।
४. पुनर्स्थापकीय न्यायको प्रयोग: विद्यार्थीहरूले अभद्र व्यवहारद्वारा ज-जसलाई नोक्सानी पुऱ्याएको छ उनीहरूको सुनुवाइपछि विद्यार्थीलाई परिस्थिति र आफ्नो व्यवहारलाई सम्बन्ध पुनः स्थापित गरेर क्षमा-याचना गरेर, लिएको तिरेर र सामुदायिक सेवा गरेर सच्याउने मौका दिइन्छ ।
५. मनोविमर्श: विद्यार्थीहरूको मनोसामाजिक वा मनोवैज्ञानिक समस्याहरू विशेषज्ञबाट समाधान गर्ने प्रक्रियामा मनोपरामर्श दिइन्छ । मानसिक, सामाजिक वा शैक्षिक समस्याहरू नभएका मानिसहरू वा विद्यार्थीहरू नै हुँदैन । समस्याको प्रकृति वा तीव्रतामा फरक हुन सक्छ । सम्भव भएमा विद्यालयमा नै एक मनोपरामर्शदाताको व्यवस्था भएमा राम्रो हुनेछ । मनोपरामर्शदाताले पनि विद्यालयको अनुशासन व्यवस्थापनमा सहयोग गर्न सक्छन् । समस्याग्रस्त भएका विद्यार्थीहरूलाई मनोपरामर्शदाताले वैयक्तिक वा समूहमा परामर्श सत्र सञ्चालन गर्न सक्छन् ।

नेपाल सरकारको नीतिगत व्यवस्था

१. विद्यालय वातावरणमा शारीरिक सजायलाई प्रतिबन्ध गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
२. परिवार तथा समुदायमा सजायरहित सामाजिकीकरणका लागि प्रबर्द्धनात्मक तथा सचेतनात्मक कार्यक्रमहरू ल्याइनेछ ।
३. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकलाई सम्मानजनक तथा भयमुक्त सिकाइ अवसर प्रबर्द्धन गर्ने गरी अद्यावधिक र अनुकूल बनाइने छ ।
४. विद्यालयमा भयमुक्त र सम्मानजनक सिकाइ वातावरण सिर्जना गरी बालबालिकाको सकारात्मक व्यवहार विकासको लागि शिक्षकहरूको क्षमता विकास गर्न शिक्षक तालिम पाठ्यक्रम, तालिम सामग्री र तालिम सञ्चालन प्रक्रियालाई भयमुक्त सिकाइ वातावरण अनुकूल हुने गरी विकास एवं परिमार्जन गरिने छ ।
५. विद्यालयलाई भयमुक्त सिकाइ र बालमैत्री वातावरणको केन्द्रबिन्दु बनाई यसका लागि सम्बद्ध सबै निकायबाट सहयोग परिचालन गरिने छ ।
६. भयमुक्त बालमैत्री सिकाइ वातावरणमा बालबालिकाको सम्मानजनक सिकाइका लागि शिक्षकहरूको क्षमता बृद्धि गरिनेछ ।
७. पठन-पाठनका क्रममा दिइने कुनै पनि सजायलाई अमान्य हुने गरी विद्यालयको आफ्नो नीति बनाउन सहयोग र सहजीकरण गरिनेछ ।
८. सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरूबाट भयमुक्त सिकाइ वातावरण निर्माणमा सकारात्मक सहयोग प्राप्त गर्न उनीहरूको क्षमता विकास गरिनेछ ।
९. भयमुक्त सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्न क्रियाशील सरकारी तथा

स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जाल विकास गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रोत्साहन गरिनेछ ।

१०. बालमैत्री भयमुक्त सिकाइ वातावरण निर्माण र प्रयोगका क्षेत्रमा भएका अभ्यासहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

बाल बिज्याई, चञ्चलता वा अनुशासनको नाममा कुनै पनि बालबालिकालाई शारीरिक दण्ड दिन हुँदैन । बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकास पूर्णरूपमा भइनसकेको हुने हुँदा तिनले आफ्नो अधिकारको लागि आफैँ बोल्न कठिन हुन्छ । बालबालिकाहरू पनि कानुनले तोकेबमोजिम सबै पक्षका मानवअधिकारका हकदार हुने हुँदा त्यसको परिपूर्तिको लागि सबै पक्ष जिम्मेवार हुन जरुरी छ । अतः बालबालिका माथि हुने सबै प्रकारका शारीरिक दण्ड सजायउपर आयोगले उजुरी ग्रहण गरी पीडित माथि कानुनी कार्यवाही तथा पीडितको राहत, क्षतिपूर्ति एवं परिपूरणको लागि सकृयतापूर्वक कार्य गरिरहेको छ ।

कुनै पनि बालबालिकाको बालअधिकारको हनन् भएमा तथा कुनै पनि बालबालिकालाई शारीरिक दण्ड भएमा आयोगको कुनै पनि कार्यालयमा उजुरी गर्न सकिनेछ । बालअधिकारको सम्मान गर्नु हामी सबैको कर्तव्य र जिम्मेवारी पनि हो । बालबालिका माथि हुने दुर्व्यवहार र शारीरिक दण्डविरुद्धको कार्यमा हातेमालो गरौँ । बालअधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धनमा हामी सबै जिम्मेवार बनौँ ।

आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहरभवन, ललितपुर

फोन: ०१-५०१००१५, फ्याक्स: ९७७-१-५५४७९७३

ईमेल: nhrc@nhrcnepal.org

वेबसाइट: www.nhrcnepal.org

क्षेत्रीय कार्यालयहरू:

विराटनगर, बरगाछीचोक

फोन: ०२१-४६२९३१, ४६१०९३

जनकपुर, देवीचोक जनकपुरधाम

फोन: ०४१-५२७८११, ५२७८१२

जनप्रिय मार्ग, पोखरा

फोन: ०६१-४६२८११, ४६३८२२

शान्तिनगर, नेपालगञ्ज

फोन: ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

उत्तर बेहेडी, धनगढी

फोन: ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

खोटाङ: दिक्तेल, फोन: ०३६-४२०२८४

रुपन्देही: बुटवल, फोन: ०७१-४४६९११

जुम्ला: खलंगा, फोन: ०८७-५२०२२२

विद्यालयमा हुने शारीरिक दण्ड विरुद्ध बालबालिकाको अधिकार

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल